

Ҳуқуқ нормалари уларда мустаҳкамланган қоидаларнинг характерига қараб ҳуқуқ ва ваколат берувчи, мажбурият юкловчи ва тақиқловчи (ман қилувчи) нормаларга ажратилади. Хусусан, Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида қуйидаги нормалар ўз ифодасини топган:

1) Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 29-моддасида “Ҳар ким фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқига эга...”;

2) Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 51-моддасида “Фуқаролар қонун билан белгиланган солиқлар ва маҳаллий йиғимларни тўлашга мажбурдирлар”;

3) Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 58-моддасида мустаҳкамлаб қўйилган “...Давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг жамоат бирлашмалари фаолиятига аралашишига, шунингдек жамоат бирлашмаларининг давлат органлари ва мансабдор шахслар фаолиятига аралашишига йўл қўйилмайди”.

Ваколат берувчи, мажбурият юкловчи ва тақиқловчи нормаларнинг бир-биридан фарқли жиҳатларини изоҳлаш орқали келтирилган нормалар ҳуқуқ нормасининг қай турига киришини атрофлича муҳокама қилинг.

Мамлакатимизда фуқаролик жамиятини шакллантириш ва ҳуқуқий давлат қуриш жараёни кетаётган ҳозирги даврда, давлат ва ҳуқуқ ҳодисаларини ўрганиш долзарб масалалардан бири ҳисобланади.

Энг аввало ҳуқуқ нормасига тариф бериш билан бошласак, ҳуқуқ нормаси – давлат томонидан ўрнатиладиган, маъқулланадиган, муҳофазаланадиган, муайян шаклда ифодаланадиган, ижтимоий муносабатларни тартибга солишга қаратилган умуммажбурий юриш-туриш (хулқ-атвор) қоидаси. Ҳуқуқ нормаси ҳуқуқ мазмунининг фундаментал бошланғич нуқтаси ҳисобланади. Шу сабабли унда, авваламбор, умуман ҳуқуқ мазмунининг асосий хусусиятлари ифодаланади. Ҳуқуқ нормалари ижтимоий нормалар сифатида кишиларнинг ўзаро ижтимоий муносабатлардаги хулқ-атвор нормалари йигиндиси киради. Бу энг аввалам бор рухсат бериш, чеклаш, тақиқлаш ёки позитив ҳуқуққа хос мажбуриятлар қоидасини ўз ичига олувчи қоидадир.

Яна бир тарифни келтириб ўтиш жоиз ҳуқуқ нормаси – ижтимоий ҳодиса сифатида ҳуқуқнинг асосий, муҳим қисми, бутун ҳуқуқий тизимнинг бош тушунчасидир. Ҳуқуқнинг шаклланиши ва амалга оширилиш жараёни, қонунлар, барча юридик тушунчалар ва тузилишлар, ҳатто назария ҳам ўз замирида бевосита ёки билвосита ҳуқуқ нормасига эга бўлади.

Ҳуқуқ нормасининг белгилари:

- давлат томонидан ўрнатилади, халқнинг иродасини ўзида акс эттиради;

- давлат томонидан муҳофазаланади;
- умуммажбурийлик характериға эға;
- расмий аниқликка эға;
- норматив (ваколат берувчи ва мажбурият юкловчи) характерға эға.

Ҳуқуқ нормалари уларда мустаҳкамланган қоидаларнинг характериға қараб ҳуқуқ ва ваколат берувчи, мажбурият юкловчи ва таъқиқловчи (ман қилувчи) нормаларға ажратилади:

1) Ҳуқуқ субъектиға муайян ҳаракатларни содир этиш мумкинлигини кўрсатувчи ҳуқуқ нормалари ҳуқуқ ва ваколат берувчи нормалар дейилади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 29-моддасига биноан, “Ҳар ким фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқиға эға. Ҳар ким ўзи истаган ахборотни излаш, олиш ва уни тарқатиш ҳуқуқиға эға, амалдаги конституциявий тузумға қарши қаратилган ахборот ва қонун билан белгиланган бошқа чеклашлар бундан мустаснодир.

Фикр юритиш ва уни ифодалаш эркинлиги фақат давлат сири ва бошқа сирларға тааллуқли бўлган тақдирдагина қонун билан чекланиши

мумкин”¹. Фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги демократик давлатдагина мавжуд бўладиган ва кафолатланадиган ҳуқуқлардир.

Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларациясининг 19-моддасига мувофиқ, ҳар бир инсон эътиқод эркинлиги ва уни эркин ифода қилиш ҳуқуқига эга; бу ҳуқуқ ҳеч бир тўсиқсиз ўз эътиқодига амал қилиш эркинлигини ҳамда ахборот ва ғояларни ҳар қандай восита билан, давлат чегараларидан қатъи назар, излаш, олиш ва тарқатиш эркинлигини ўз ичига олади. Демократик жамиятда ҳар ким ўз эътиқодига асосланган ҳолда, жамият, давлат ҳаёти ва ижтимоий-сиёсий муаммоларга доир фикр ва мулоҳазаларини эркин баён қилиш ҳуқуқига эга. Ҳар ким маълум ҳодиса ва ҳужжатларга ўзининг шахсий баҳосини бериши, ҳокимият ва бошқарув муассасалари, оддий фуқаролар ва мансабдор шахсларнинг фаолиятидаги камчиликларни ва етишмовчиликларни танқид қилиш ҳуқуқига эга. Фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги, барча маълумотларни қидириш, олиш ва тарқатиш ҳуқуқи фуқароларга давлат идоралари, жамоат бирлашмалари, корхона ва ташкилот ҳамда муассасаларга таклиф ва ариза ёки шикоят билан мурожаат қилиш орқали жамоат ва давлат фаолиятини бошқаришда фаол қатнашиш имконини беради.

Фикрлаш эркинлиги бу бир сўз билан айтганда бу сўз эркинлиги орқали амалга ошириладиган ва ўз фикрини эркин сўзлаш ҳамда шу фикрларни бошқа шахсларнинг эътиборига ҳавола қилишдир. Инсон ва фуқароларнинг фикрлаш ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқи сўз эркинлиги орқали, яъни уларни очик тарзда изҳор қилиш ҳамда бошқа шахсларга етказиш орқали амалга оширилади. Сўз эркинлиги кўпроқ оммавий ахборот воситалари орқали амалга оширилиб, улар Ўзбекистон Республикасининг «Оммавий ахборот воситалари тўғрисида»ги қонунида белгиланган. Унда ҳар бир шахснинг сўз эркинлиги, оммавий ахборот воситаларида чиқиш, ўз фикри ва эътиқодини ошкора баён этиш ҳуқуқлари ўз ифодасини топган.

Ўзбекистонда ахборотни тўплаш, жамлаш, қайта ишлаш, узатиш, фойдаланиш ва рухсат этилмаган танишувдан сақлаш, шунингдек, ахборот тизимларини, маълумотлар базалари ва банкларини, ахборотларни қайта ишлаш ва узатишнинг бошқа тизимларини яратиш, жорий этиш ҳамда бошқа муносабатлар Ўзбекистон Республикасининг Ахборотлаштириш тўғрисида(1993й.)ги Қонунига мувофиқ белгиланади.

Давлат сирларини ошкор қилиш, сиёсий ва иқтисодий мустақилликка, давлатнинг муҳофаа қудратига, давлат ва жамиятнинг бошқа ўта муҳим манфаатларига зарар етказиши мумкин бўлган ахборотларни тарқатиш тақиқланади.

2) Ҳуқуқ субъектига муайян ҳаракатларни содир этиш лозимлигини (шартлигини) кўрсатувчи ҳуқуқ нормалари мажбурият юкловчи нормалар дейилади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 51-моддасида “Фуқаролар қонун билан белгиланган солиқлар ва маҳаллий

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 29-моддаси

йиғимларни тўлашга мажбурдирлар”², дейилган ва бу қоида мажбурият юклаш характерига эга. Фуқароларнинг конституциявий бурчларидан бири уларнинг қонун билан белгиланган солиқлар ва маҳаллий йиғимларни тўлаш мажбуриятидир. Солиқлар деганда, муайян миқдорда ундириладиган, мунтазам, қайтариб берилмайдиган ва беғараз хусусиятга эга бўлган, бюджетга йўналтирилган мажбурий пул тўловлари тушунилади. Бошқа мажбурий тўловлар деганда Солиқ кодексида белгиланган давлат мақсадли жамғармаларига мажбурий пул тўловлари, божхона тўловлари, шунингдек ваколатли органлар ҳамда мансабдор шахслар томонидан юридик аҳамиятга молиқ ҳаракатларни тўловчиларга нисбатан амалга ошириш учун, шу жумладан муайян ҳуқуқларни ёки лицензиялар ва бошқа руҳсат берувчи ҳужжатларни бериш учун тўланиши лозим бўлган йиғимлар, давлат божи тушунилади.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг маълумотларига қараганда, давлат бюджети даромадларининг асосий қисмини солиқлар ва мажбурий тўловлар ташкил этади. Солиқларни давлатнинг қон томирларига ўхшатиш мумкин. Одамзоднинг яшаши учун қон томирлари нақадар муҳим бўлса, солиқларнинг ҳам давлат бюджети учун аҳамияти шунчалик муҳимдир. Солиқлар Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги ва давлат ҳокимиятининг маҳаллий органлари томонидан белгиланган, ҳудуднинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишига хизмат қилувчи йиғимлардир. Ушбу ўринда айтиш лозим Ўзбекистон Республикаси ҳудудида Солиқ Кодексида назарда тутилган солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар амал қилади.

Буларга солиқларга қуйидагилар киради:

- 1) юридик шахслардан олинадиган фойда солиғи;
- 2) жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи;
- 3) қўшилган қиймат солиғи;
- 4) акциз солиғи;
- 5) ер қаъридан фойдаланувчилар учун солиқлар ва махсус тўловлар;
- 6) сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ;
- 7) мол-мулк солиғи;
- 8) ер солиғи ва бошқалар.

Бошқа мажбурий тўловларга қуйидагилар киради:

- 1) ижтимоий жамғармаларга мажбурий тўловлар:
ягона ижтимоий тўлов, фуқароларнинг бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига суғурта бадаллари, бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига мажбурий ажратмалар.
- 3) Республика йўл жамғармасига мажбурий тўловлар:
Республика йўл жамғармасига мажбурий ажратмалар, Республика йўл жамғармасига йиғимлар.
- 3) давлат божи;
- 4) божхона тўловлари;

² Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 51-моддаси

5) айрим турдаги товарлар билан чакана савдо қилиш ва айрим турдаги хизматларни кўрсатиш ҳуқуқи учун йиғим.

Юқорида кўрсатилган солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар умумбелгиланган солиқлардир. Солиқ кодексини 23-моддасига кўра мол-мулк солиғи, ер солиғи, ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи, жисмоний шахслардан транспорт воситаларига бензин, дизель ёқилғиси ва газ ишлатганлик учун олинадиган солиқ ва айрим турдаги товарлар билан чакана савдо қилиш ва айрим турдаги хизматларни кўрсатиш ҳуқуқи учун йиғим, ягона ер солиғи ва бошқа мажбурий тўловлар жумласига киради. Давлат умуммиллий дастурларини амалга ошириш даврида тегишли жамғармалар ташкил этилиши мумкин бўлиб, уларга қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда мажбурий тўловлар белгиланади. Солиқ тўлаш манбаи шахсларнинг пул ёки натура тарзида олган даромадлари ҳисобланади. Бу солиқлар иш хақи тўловлари, мукофотлар ва бошқа даромадлардан, фуқароларнинг деҳқон хўжалигини юритишдан олган даромадларидан, Ўзбекистон Республикасида доимий истиқомат жойига эга бўлмаган шахсларнинг Ўзбекистондаги манбаларидан олинадиган даромадлардан ташкил топади. Давлат тўпланган солиқларни мамлакатнинг муҳофаа қобилятини, фуқароларнинг хавфсизлигини таъминлашга, иқтисод, маориф, фан, соғлиқни сақлашни ривожлантиришга, оналик ва болаликни, ёрдамга муҳтож аҳоли қатламларини ижтимоий муҳофаза қилишга, мақсадга йўналтирилган, комплекс ижтимоий дастурларни бутун жамият манфаатлари йўлида амалга оширишга сарфлайди.

Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексининг 5-моддасига мувофиқ, республика ҳудудида умумдавлат солиқлари, маҳаллий солиқлар ва йиғимлар амал қилади. Бугунги кунга келиб солиқ ва маҳаллий йиғимларни қўшилган қиймат солиғи, юридик шахслар фойда солиғи, тирожат банклари учун фойда солиғи, кичик корхона ва микрофирмалар учун ягона солиқ тўлови, гастроль-концерт фаолияти билан шуғулланиш ҳуқуқини берувчи лицензияси мавжуд юридик ва жисмоний шахсларни жалб қилган ҳолда, оммавий томошабоп тадбирларни ташкиллаштиришдан даромад олувчи кичик корхона ва микрофирмалар учун ягона солиқ тўлови, лотореяларни ташкил қилиш бўйича фаолиятни амалга оширадиган юридик шахслар учун ягона солиқ тўлови, юридик шахслар мол- мулк солиғи, жисмоний шахслар мол-мулк солиғи, қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилари учун ягона ер солиғи, жисмоний шахслардан транспорт солиғи, алкоголь маҳсулотлар билан чакана савдо қилгани учун йиғим ва қимматбаҳо металл ва қимматбаҳо тошлар билан чакана савдо қилгани учун йиғимлар жами 12 та тури мавжуд.

Солиқ ва йиғимларни ундириш давлат идоралари - Ўзбекистон Давлат солиқ қўмитаси, Молия вазирлиги органлари томонидан, шунингдек, фуқароларнинг ўзини - ўзи бошқариш идоралари томонидан амалга оширилади.

Солиқларни ўз вақтида тўламаган, тўлашдан бўйин товлаган, даромадини яширган ва солиқ тўғрисидаги қонунларни бузган шахслар учун молиявий (жарима тўлаш, яширган ёки камайтириб кўрсатган даромадни

ундириш), маъмурий (жарима тўлаш) ва қонунда кўрсатилган ҳолларда жиноий жавобгарлик ҳам белгиланган.

3) Ҳуқуқ субъектига муайян хатти-ҳаракатларни содир этишни ман қилувчи нормалар таъқиқловчи нормалар, деб аталади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 58-моддасида мустаҳкамлаб қўйилган “Давлат жамоат бирлашмаларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига риоя этилишини таъминлайди, уларга ижтимоий ҳаётда иштирок этиш учун тенг ҳуқуқий имкониятлар яратиб беради.

Давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг жамоат бирлашмалари фаолиятига аралашишига, шунингдек жамоат бирлашмаларининг давлат органлари ва мансабдор шахслар фаолиятига аралашишига йўл қўйилмайди”³, деган қоида таъқиқловчи норма ҳисобланади.

Демократик жамиятнинг муҳим тамойили – мамлакат ҳудудида жамоат бирлашмаларининг ташкил этилиши ва фаолият кўрсатиши билан белгиланади. Мамлакатимизда жамоат бирлашмаларининг эркин ва фаол ҳаракат қилишлари, фуқаролик жамияти яратилиши учун тўла ижтимоий-ҳуқуқий асослар яратилган. Мустақиллик шароитида Ўзбекистонда ҳам жамоат бирлашмалари сафи янада кенгайиб, улар жамият ҳаётининг турли соҳалари, йўналишлари бўйича фаолият кўрсатмоқдалар. Ўтган давр мобайнида жамоат ташкилотлари фаолиятини ташкил этиш ва қўллаб-қувватлаш мақсадида Президентнинг бир қанча Фармонлари ва ҳукумат қарорлари қабул қилинди. Бошқача айтганда, давлатнинг ўзи жамоат бирлашмасининг тизимини шакллантириш ва ривожлантиришдан манфаатдор бўлмоқда, унга кенг йўл очиб бериб, ислохотларда, фуқароларни тарбиялашда, уларнинг ҳақ-ҳуқуқларини муҳофаза қилишда фаол иштирок этишга даъват этмоқда. Масалан, Маҳалла, Нуроний, Соғлом авлод учун каби жамғармалар фахрийларимизни ижтимоий қўллаб-қувватлаш, маҳаллаларда таълим-тарбия ҳамда ободончиликни амалга ошириш, болалар ва оналар соғлиғини таъминлашда самарали фаолият кўрсатиб келмоқда. Жамиятда хотин-қизлар ролини ошириш мақсадида уларнинг жамоат бирлашмаларига ҳам давлат томонидан катта эътибор қаратилган.

"Хотин- қизларга қўшимча имтиёзлар тўғрисида"ги қонун, Аёллар йили муносабати билан хотин-қизларнинг оилада, давлат ва жамият қурилишидаги ролини кучайтириш, уларнинг ҳуқуқий, ижтимоий, иқтисодий ва маънавий манфаатларини ҳимоя қилиш тизимини такомиллаштириш чоратадбирлари бўйича давлат дастури, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2004 йил 25 майдаги "Хотин-қизларнинг ижтимоий муҳофазасини кучайтиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида"ги Фармони, бошқа бир қатор меъёрий- ҳуқуқий ҳужжатларнинг қабул қилиниши ва амалга оширилиши катта аҳамиятга эга бўлди⁴.

Бошқа масалаларни ҳал этиш эса аста-секин марказдан жойларга, давлат ҳокимияти органларидан жамоат бирлашмалари ва фуқароларнинг ўз-

³ Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 58-моддаси

⁴ "Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами", 2004 йил, 26-сон.

Ўзини бошқариш органларига ўтказилиши лозим. Ўзбекистон Республикасида давлат органлари жамоат бирлашмалари ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига риоя этилишини таъминлайди ҳамда Конституцияга мувофиқ, уларга ижтимоий ҳаётда иштирок этиш учун тенг ҳуқуқий имкониятлар яратиб беради. Давлат ёшлар, болалар ташкилотларига моддий ва маънавий мадад беради, уларга нисбатан имтиёзли солиқ сиёсати ўтказилишини таъминлайди, болалар ташкилотларига, мактаб, мактабдан ташқари муассасалар биноларидан, клублардан, маданият саройлари ва уйлардан, спорт иншоотларидан бепул ёки имтиёзли шартлар билан фойдаланиш ҳуқуқини беради. Давлат жамоат бирлашмалари шаклланишининг ички таркиби ва фаолияти масалаларида мустақиллигини конституцион эътироф этиб, фақатгина уларнинг ташкил этиш тартиби, меҳнат қилиш шароити, давлат органлари билан ўзаро муносабатларини ҳуқуқий тартибга солади.

Давлат ва мансабдор шахсларнинг жамоат бирлашмалари фаолиятига аралашувига конституцион тақиқ қўйилган. Бундан асосий мақсад, фуқаролик жамиятининг асосий элементлари саналмиш жамоат бирлашмалари фаолиятини кучайтиришдир. Қонунда белгиланган ҳолатлардагина жамоат бирлашмалари тегишли давлат органларига ўз фаолиятлари тўғрисида маълумот тақдим этиб туришади. Молия идоралари жамоат бирлашмаларини маблағ билан таминлаш ва улар даромадларининг манбаларини, улар олган маблағ миқдорини ва солиқлар тўғрисидаги қонунларга мувофиқ солиқ тўланишини назорат қилиб боради. Жамоат бирлашмаларининг қонунларни бажаришини прокуратура идоралари назорат қилиб боради. Жамоат бирлашмаси уставини рўйхатга олган Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ва унинг жойлардаги идоралари жамоат бирлашмаси фаолиятининг мақсадларига тааллуқли устав қоидаларига риоя этилишини назорат қилади.

Хулоса ўрнида айтиш лозимки ҳар бир ҳуқуқ нормалари уларда мустақкамланган қоидаларнинг характерига қараб ҳуқуқ ва ваколат берувчи, мажбурият юқловчи ва тақиқловчи (ман қилувчи) нормаларга ажратилади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси
2. "Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами", 2004 йил, 26-сон.

Интернет малумотлари

1. www.lex.uz
2. www.norma.uz